

YENİSEY VE ALTAY KIRGIZLARINDA SİYASİ UNVAN OLARAK *ACO* VE *İDİ* TERİMLERİNİN MENŞESİ VE ANLAMI

Anvarbek MOKEEV*

Özet

Bilimsel kaynaklarda Eski Çağ Yenisey Kırgızları hükümdarlarına verilen *aco* unvanının menşesine ilişkin bu zamana kadar ortak görüş bulunmamaktadır. Bu makalede konuya ilişkin yeni kaynakların bilgileri ışığında bu unvanın anlamına dair yeniden yorumlama yapılmaya çalışılmış, Eski Çağ Yenisey, Orta Çağ Altay ve Tanrı Dağları Kırgızlarının siyasi geleneklerinin gelişimi ve değişimine yer verilmiştir. Ayrıca XIII. yüzyılın başında Altay ve Yenisey Kırgızları tarafından önceden kullanılan *inal* ve *acolidi* unvanlarının mahiyetinin aynı olduğunu öne süren bilim adamlarının görüşleri yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: *aco*, *idi*, *inal*, Yenisey, Altay ve Tanrı Dağı Kırgızları.

ON THE ORIGINS AND MEANING OF THE POLITICAL TITLES AJO AND IDI OF THE ALTAI-YENISEIAN KYRGYZ

Abstract

In scientific literature there is no consensus still about the origin of the title Kyrgyz-ajo, the ancient Yeniseian Kyrgyz state rulers. In this article, in the light of new information sources, we made an attempt to find a new interpretation of the meaning of the term and its evolution which can be traced in the political tradition of the Yenisei, Altai and Tian Shan Kyrgyz, who used the terms in the late Middle Ages. The simultaneous usage of the terms *inal* and *idi* at the beginning of

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. anvarmokeyev@gmail.com ORCID: 0000-0002-0381-6975

the XIIIth century shows them as political nomenclature in the titles of the Altai-Yeniseian Kyrgyz. It also shows the vulnerability of the arguments of those researchers who assume the identity of the terms *inal* and *aje /idi*.

Keywords: *ajo*, *idi*, *inal*, Altai-Yeniseian and Tian-Shan Kyrgyz.

Giriş

Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Kırgız vatandaşlarının bilim, siyaset, toplum çevrelerince Kırgız halkının tarihine olan ilgi önemli bir konuma yükselmiştir. Bu ilgi özellikle Kırgız halkının kökeni, Kırgız devletinin ortaya çıkışı ve gelişimi, etnogenetik tarihi merkezli ilerlemiştir. XX. yüzyılın sonlarına doğru bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve bağımsız bir devlet olarak Birleşmiş Milletler Teşkilatına üye olmasıyla bu önemi iyice artmıştır. Kırgız bilim adamları arasında Eski Kırgız devlet teşkilatı meseleleri önemli konulardan biri olmakla birlikte kültürel ve etnik kimlik arayış çabaları, bağımsızlığın ilk yıllarında aydınlar tarafından ülke cumhurbaşkanı için *aco* terimi kullanılmasıyla devam etmiştir. *Aco* terimi Eskiçağ Yenisey Kırgız dilinde “hâkim” veya “hükümdar” anlamına gelmektedir. Bu itibarla Kırgızların Eski ve Orta Çağ'daki devlet yapısı ve siyasi unvanlarının birçok yönden araştırılmasının son derece önemli olduğunu belirtmek gerekir.

1. Tarihî Arka Plan

Yerli ve yabancı bilim adamlarının araştırmalarına göre Yenisey Kırgız Devleti yaklaşık MS 500'lü yıllarda ortaya çıkmıştır (Bartol'd, 1963; Kızlasov, 1969; Klyaştorniy ve Savinov, 2005; Butanayev ve Hudyakov, 2000). Haddizatında Kırgız devleti kuruluş, yükseliş ve dağılıp, bazen de bağımsızlığını tamamen kaybetme gibi birkaç aşamanın hepsini başından geçirmiş, devlet olarak ilk önce Yenisey'de, daha sonra Altay'da ve Tanrı Dağları'nda kendini göstermiştir. Kırgız Devleti'nin ortaya çıkışının ilk aşaması Güney Sibirya'daki Minusinsk Ovası'nda yaşayan Eski Çağ Yenisey Kırgızlarının tarihiyle ilintilidir. Bu devlet kuvvetli olduğu dönemlerde Merkezî Asya'da egemen güç olma bakımından Göktürk ve Uygur Devletlerinin karşısına belli ölçüde rakip olarak çıkabiliyordu (Bartol'd, 1963; Butanayev ve Hudyakov, 2000).

Devlet yönetiminde en önemli rütbe olan *aco* terimi Yenisey Kırgız Devleti'nin kurulmasında mühim bir konuma sahiptir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre *aco* unvanı Yenisey Kırgızlarının idari ve siyasi sisteminde *kagan* unvanının ortaya çıkmasından daha önceki dönemlerde en yüksek idari

unvan idi. V. V. Bartol'd, Göktürk dönemine ait olan Orhun yazıtlarındaki bilgilere dayanarak Türklerde iki farklı toplum (budun) olduğunu tespit etmiştir:

a) *elteberlig bodun*

b) *kaganlıg bodun*

Elteber unvanının konumu *kagan* unvanından düşük olmasından dolayı kendi başına bağımsız ve siyasi şahsiyeti olmayan beylik hükümdarlarına verilmiştir (Bartol'd, 1963, s. 481-482). Yenisey Kırgızlarının Teles Kağanlığı hâkimiyeti altında olduğu VII. yüzyılın ilk yarısında Minusinsk Ovası'nda yaşayan Kırgızları idare etmek için *elteber* görevlendirilmiştir (Bartol'd, 1963, s. 482).

Hâkimiyeti kısa süren Teles Kağanlığının 647 yılında dağılması üzerine bağımsızlığını ilan eden Yenisey Kırgızları o sırada Çin'de hüküm süren Tang İmparatorluğu ile siyasi ilişkiler kurma düşüncesiyle ilk elçisini göndermiştir (Biçurin, 1950, s. 271; Taşağıl, 2013, s. 157). "Tang Şu" salnamesindeki bilgilere göre Çin'e giden ilk diplomatik heyetin başında Kırgız beyliğinin hükümdarı *Elteber* Shih-po-ch'ü A-chan bulunur (Biçurin, 1950, s. 271; Taşağıl, 2013, s. 223-224). Görüldüğü üzere bağımsız olmalarına rağmen Kırgızların hükümdarı henüz *kagan* unvanını almamış *elteber* unvanını kullanmaya devam etmiştir.

Yenisey Kırgızları hükümdarının *kagan* unvanı alması için önce o dönemde uluslararası anlamda Doğu Asya'nın güçlü ülkeleri sayılan Tang İmparatorluğu ve Göktürk Kaganlığı gibi devletler tarafından bağımsızlığın tanınması esas idi. Bu bağlamda Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Shih-po-ch'ü A-chan'ın elçilik faaliyetleri sonucunda Tang İmparatorluğu'nun Kırgız Devleti'nin bağımsızlığını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Tang İmparatorluğu Merkezî Asya ile ilgili uzak vadeli planlarını hayata geçirmek amacıyla Güney Sibiry'a da ortaya çıkan bu yeni siyasi otoriteyle diplomatik ilişki kurmaktan geri durmamış ve bu anlamda Yenisey Kırgızlarını müttefik olarak addetmiştir. Bu tür diplomatik ilişkilerin devamını Tang İmparatorluğu'nun başkentine daha sonraki dönemlerde gelen Kırgız Devleti'nin elçilerini anlatan Çin kaynakları da tasdik etmektedir (Butanayev ve Hudyakov, 2000, s. 69).

VIII. yüzyılın başında Tang İmparatorluğu, Yenisey Kırgızlarının bağımsızlığını resmî olarak tanıdıktan sonra Kırgız *acosu* Bars Beg, II. Doğu Göktürk Devleti'nin hükümdarı İteriş *Kagan*'ın kızı ile evlenmiştir. Böyle bir evlilik sonucunda Bars Beg *kagan* unvanına layık görülmüş, Kırgız Devleti ile Göktük Kağanlığı statüsü eşit konuma gelmiştir. *Kagan* unvanını alan Bars Beg, Merkezî Asya'da egemen güç olma faaliyetlerini arttırır. Bu da zamanla Kırgız Devleti ile Doğu Göktürk Kağanlığı arasının açılmasına ve 711 yılın-

da savaşmalarına neden olmuştur. Sonuç olarak Bars Beg canından olmuş ve Kırgızlar *kaganını* ve bağımsızlığını kaybetmişlerdir.

VIII. yüzyılın ortasında Doğu Göktürk Kağanlığının dağılması akabinde Yenisey Kırgızlarının hükümdarı kendini Bars Beg gibi *kagan* olarak ilan eder ve Merkezî Asya'da hâkimiyet kurma mücadelesine girişir. Lakin Göktürk Kağanlığının yerini alan Uygur Devleti, 758 yılında Kırgızlar ve onların müttefiki olan Çikler, Oğuzlar ve Karluklar üzerine sefere çıkarak ağır darbe indirmiştir. Böylece Yenisey Kırgızları, Uygur Kağanlığının hâkimiyeti altına girmek mecburiyetinde kalmıştır. Çin kaynağı “Sin Tang Şu” salnamesindeki bilgilere göre Kırgız Devlet hükümdarından *kagan* unvanı geri alınarak onun yerine Uygur Kağanlığı tarafından “Pitssye Tungye Gin” unvanı verilmiştir. Bundan sonra Uygurlar, Kırgızların Çin’e elçi göndermesini engellemişlerdir (MİKK, 2003, s. 44.).

IX. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak *aco* unvanını taşıyan Kırgız hükümdarı bağımsızlık için Uygur Kağanlığına karşı yirmi yıl sürecek olan bir mücadeleye girmiştir. Kendisini *kagan* ilan ederek meydan okumuştur (Biçurin, 1950, s. 271). Malum olduğu üzere Kırgızlar ile Uygurlar arasında uzun süre devam eden bu mücadele ve savaş 840 yılında Uygurlar’ın yenilmesiyle nihayet bulmuştur. Sonuçta bugünkü Moğolistan topraklarındaki Uygur Devleti’nin enkazları üzerinde kısa süre hüküm sürmüş olan Yenisey Kırgızlarının devleti ortaya çıkmıştır. Bu süreç Orta Asya tarihinde “Ulu Kırgız Döölütü” (Büyük Kırgız Devleti) olarak anlatıla gelir (Bartol’d, 1963, s. 489-500; Grousset, 1991, s. 120-126; Butanayev ve Hudyakov, 2000, s. 73-83). Bazı otantik kaynaklardaki malumatlara göre X. yüzyılın ilk çeyreğine doğru Büyük Kırgız Devleti’nin sona ermesiyle Kırgızlar *kagan* unvanını tekrar kaybetmişlerdir. Yenisey ve Altaylar’daki dağınık Kırgız beyliklerinin hükümdarlarının ise “inal” unvanını taşıdıkları bilinmektedir (Mokeyev, 2010, s. 82-90). Bu unvan, eski Türk devletlerinin yönetim sisteminde *kagan* ve *teginden* daha aşağı derecede yer tutar (Kononov, 1958, s. 95-96, s. 118). Böylece Kırgız Devleti’nin dağılmasıyla Sayan-Altay’da yaşayan Kırgız boyları XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol hâkimiyeti zuhur edinceye kadar *inal*lar tarafından idare edilmiştir.

2. Tarihî Kaynaklarda ve Bilimsel Araştırmalarda “Aco” Teriminin Anlamı

Aco terimi ile ilgili daha ayrıntılı bilgilere XI. yüzyılda yazılmış olan Çin kaynağı “Sin Tang Şu”da (Tang Sülalesinin Yeni Tarihi) rastlanmaktadır. Kaynakta “Kırgız hükümdarlarına *aco* denilmektedir, bu nedenle çevredekiler de onu *aco* olarak tanırlar. *Aco*’nun kendine has bayrağı vardır. Boyların önderleri kendi boy adlarıyla anılır.” şeklindeki bilgilere yer verilmiştir (Biçurin,

1950, s. 271; MİKK, 2003, s. 41-45). Rus bilim adamı S. E. Yahontov'un fikrine göre *aco/ace* kelimesi Çinlilere VIII. yüzyıl öncesinde daha doğrusu 647 yılında Yenisey Kırgızlarının Çin'e gönderilen ilk elçilik temasları sırasında malum olmuştur. Onun düşüncesine göre, VIII. yüzyılın ortalarında iki ülke arasında ilişki kesilmiştir ve bunu müteakiben *ace/aco* kendisini *kagan* ilan ederek unvanını değiştirmiştir (Yahontov, 1970, s. 100-120). Yukarıda "Sin Tang Şu" salnamesinden de açıkça görüldüğü üzere Çinlilerin, Kırgız *acosunu* kendisini *kagan* ilan etmesine rağmen *aco* olarak adlandırmaya devam ettikleri görülmektedir.

Yenisey Kırgız hükümdarlarının bahse konu unvanı ile ilgili araştırmalar farklı dönemlerde A. Margulan, L. R. Kızlasov, S. E. Yahontov, G. P. Suprunenko, E. Pulleyblank, Y. S. Hudyakov ve R. Alimov gibi bilim adamlarınca yapılmıştır. S. E. Yahontov ve Y. S. Hudyakov'un da belirttiği üzere araştırmacılar arasında Yenisey Kırgız hükümdarlarının unvanı hakkında ortak bir fikir henüz bulunmamaktadır. *Aco* unvanı ile ilgili olarak İ. L. Kızlasov tarafından en son yapılan çalışmada da bu meseleye ilişkin olarak araştırmacılar arasında hâlâ birbirlerine karşı fikirlerin devam ettiğini ve ortak görüşe gelemediğini göstermektedir.

Rus Sinoloğu S. E. Yahontov *aco/ace* unvanını diğer eski Kırgız unvanı olarak bilinen *inal* teriminin Çince karakterle izah edildiğini öne sürmektedir (Yahontov, 1970, s. 100-120). S. E. Yahontov'un bu fikrini rahmetli Kırgız Sinoloğu G. P. Suprunenko ve Türkolog Alimov da aynı biçimde desteklemektedirler (Suprunenko, 1970, s. 79-81; Alimov, 2016a, s. 60; Alimov, 2016b, s. 265-283). Hakas tarihçisi L. R. Kızlasov'un kanaatine göre *aco/ace* eski Türk unvanları *kagan*, *han* unvanlarının Çince karakterle izah edilmiş şekli değildir, Güney Sibirya'nın Samoyed kökenli toplumlarının dilindeki "ata" anlamına gelen "asse" teriminden türemiştir. Genel anlamıyla bu terim "ülkenin atası" anlamına gelmektedir (Kızlasov, 1969, s. 90). Bu görüşe Kazak akademisyen A. Margulan da katılmıştır. Onun fikrine göre eski zamanlarda *aco* kelimesi "ata", "büyük ataerkil aile reisi" anlamına gelmektedir. İlerleyen zamanda devletin ortaya çıkmasıyla *aco* terimi daha geniş anlam kazanarak devlet hükümdarının unvanına dönüşmüştür (Margulan, 1953, s. 181). Sinolog E. Pulleyblank ve Rus tarihçisi Y. S. Hudyakov'un düşüncelerine göre *aco/ace* Yenisey Kırgızlarının *Az (Aç)* boyunun isiminin Çince izahıdır (Pulleyblank, 1953, s. 124; Butanayev ve Hudyakov, 2000, s. 71-73). Y. S. Hudyakov'un fikrine göre *Az (Aç)* boyu Yenisey Kırgızlarının diğer boylardan üstün olan seçkin zümresini teşkil etmiş olabilir. Bu nedenle hükümdarın unvanı egemen olan boyun adı ile adlandırılmıştır.

Aco teriminin anlamı ile ilgili yapılan araştırmalar arasında en büyük katkıyı Rus Türkologları E. V. Sevortyan, İ. L. Kızlasov ve Alman Türkoloğu K.

H. Menges çalışmaları sağlar. Söz konusu araştırmacılar kendi çalışmalarında yukarıda bahsi geçen çeşitli bilim adamlarının *aco* teriminin anlamı ile ilgili ileri sürdüğü görüşlerinin yanlış ve doğru yönlerini belirtirler (Sevortyan, 1974, s. 231-235, s. 237-241, s. 246-247; Menges, 1976, s. 101-110; Kızlasov, 2011, s. 27-28).

Özellikle S. E. Yahontov, G. P. Suprunenko ve R. Alimov *aco/ace* teriminin anlamını izaha çalışırken sadece eski Çincenin dil özellikleri üzerinde durarak bu terimin eski Türk devrindeki ve modern Türk-Moğol dillerindeki şeklini göz ardı etmişlerdir. Hâlbuki, bu terime günümüzde de var olan Uzak Doğu'nun Türk-Moğol ve Mançu-Tunguz halkları dillerindeki ve bazı Orhun abidelerindeki eski Türk yazıtlarında rastlamak mümkündür. Bu nedenle S. E. Yahontov, G. P. Suprunenko ve R. Alimov'un *aco/ace* ve *inal* terimi ile ilgili yaptıkları çalışmalar sonucundaki varsayımlarını sadece Sinologların değil aynı zamanda Türkologların ve tarihçilerin de araştırmalarını dikkate alarak yeniden değerlendirmek gerekmektedir.

İ. L. Kızlasov'un fikrine göre yukarıda adı geçen üç Sinolog bilim adamının yeni yöntemle Erken Ortaçağ Çin dilinin özelliklerine dayanarak *aco* ve *inal* unvanlarının aynı anlam taşıdığı fikirleri eski Türk devlet yapısının hiyerarşi sistemine tamamen aykırı gelmektedir. Çünkü *inal* unvanı tüm eski Türk devletlerinde "devlet başkanı" anlamına gelmemektedir ve yalnızca beylik başkanı için kullanılır (Kızlasov, 2011, s. 27-28). K. H. Menges'in çıkardığı sonuca göre eski Türkçedeki *idi* "hâkim, hükümdar, tanrı" anlamına geliyorsa *aco/ace* kelimesi ise "hâkim, hükümdar" anlamını verir ve *tanrı* anlamını taşıyor (Menges, 1976, s. 101-110). Demek ki her iki terim küçük farklılıkla aynı anlama gelir ve bahsi geçen Çin kaynaklarında görüldüğü üzere *aco* terimini "hâkim, hükümdar" anlamında kullanmışlardır.

K. H. Menges eski Türkçe tabir olan *aco/ace* kelimesinin sonradan Güney Sibiry'a'nın Samoyed kökenli topluluklarının diline "hâkim, ataerkil aile reisi ve ruh" anlamında kullanıldığı hakkındaki görüşü de L. R. Kızlasov'un bu terimin Samoyedlerden Türklere geçtiği fikrinin yanlış olduğunu göstermektedir. E. Pulleyblank ve Y. S. Hudyakov'un bu mesele üzerindeki fikirlerini de iki sebepten dolayı reddetmek gerekir. Birincisi yukarıda "Sin Tang Şu" salnamesinden anlaşıldığı üzere Kırgızların hükümdarının *aco/ace* unvanının herhangi bir boyun adı ile alakası olmadığı ve boy başkanlarının unvanlarının ise boy isimlerinden türediği bilinmektedir. İkinci ise İ. L. Kızlasov'un belirttiği gibi aynı terim üzerinde iki Çin dili uzmanı olan E. Pulleyblank ile S. E. Yahontov'un verdiği açıklamalarda isimleri geçen *inal* ve *az* terimleri arasında hiçbir ses bağlantısı yoktur (Kızlasov, 2011, s. 28).

Genel olarak bu konu hakkında K. H. Menges görüşleri kabul görmektedir. Fakat Menges'in de kendi araştırmasında *aco/ace* kelimesinin Orhun yazıtlarında mevcut olan anlamını gözden kaçırdığını belirtmek gerekir. Kül Tegin yazıtında *aco/ace* tabiri “ata” anlamına karşılık gelir: “kişi oylınta üzâ eçüm apam Bumın qağan İstâmi qağan olurmuş” (“İnsanoğlunun başına benim atalarım Bumın Kagan ve İstemi Kagan oturmuşlardır.”) (DTS, 1969, s. 162; Clauson, 1972, s. 20). Bu bağlamda belirtmek gerekir ki E. Sevortyan'ın açıklamasına göre Orhun-Yenisey yazıtlarında bulunan *ace/ece* terimleri genellikle iki paralel (“bay” ve “bayan”) anlama sahiptir. Ancak “bay” anlamına daha çok rastlanır. Karahanlılar döneminden sonra ise Türk dillerinde bu terim genellikle “bayan” anlamında kullanılmıştır (Sevortyan, 1974, s. 231-235, s. 237-241, s. 246-247).

Öyle ki *aco/ace/ecü* kelimelerinin eski Türk döneminde yalnızca “hâkim, ata erkil aile reisi, hükümdar” anlamına gelmediğini, “baba, ata” anlamına da geldiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin “Câmi'ut-Tevârîh” adlı eserinde adı geçen ve XIII. yüzyıldaki Altay ve Yenisey Kırgızlarında unvan olarak kullanıldığı malum olan *idi* terimi bugüne kadar araştırmacılar tarafından göz ardı edilegelmiştir. Reşîdüddîn, Moğol akınları öncesi Güney Sibiryâ'daki Kırgız boylarının durumunu anlatırken: “...Kırgız beylik hükümdarlarının unvanı *inal*dir, boy içinde meşhur ve saygın soylu insanların unvanı ise *ididir*.” olarak belirtir (Raşid Ad-Din, 1953, s. 442).

Bundan da anlaşılıyor ki Moğol döneminde eski Kırgız *kagan*larının torunları olan müstakil Kırgız beylik hükümdarları *inal* unvanını kullanmışlardır. Meşhur ve saygın soylu insanlar ise *idi* terimi ile anılmışlardır. Dolayısıyla daha eski terim olan *elteber*, *kagan* unvanları ile birlikte kullanılan *aco/ace* terimi Moğol döneminde *idi* olarak değişmiş, ilk anlamlarını kaybederek sadece “aristokrat” ve “soylu” anlamında kullanılagelmiştir. E. V. Sevortyan ve K. H. Menges'in vardığı sonuca göre *ace/ece/ecü* ve *idi* terimleri bir kelimenin farklı söyleniş şekilleri olarak görülür. Diğer bir bakışla bu terimler Türk dillerinin çeşitli diyalektlerinde farklı dönemlerde değişik şekilde ifade edilegelmiştir (Sevortyan, 1974, s. 237-242; Menges, 1976, s. 101-110).

Malum olduğu üzere “Büyük Kırgız Devleti” (840-925) döneminde Yenisey Kırgızlarının hükümdarlarının unvanı olarak kullanılan *aco/ace* terimi Altay Kırgızlarının dil özelliklerinden dolayı *idi* olarak değişmiştir. B. Oruzbayeva ve E. Tenişev gibi ünlü Türkologların araştırmalarında belirtildiğine göre eski Yenisey Kırgızlarının edebî dili *d*-dili (*adak – ayak, kod- – koymak*) olmuştur. Halk dili ise *z*-dili (*azak, koz-*) olmuştur. Kırgız dilinin Altay döneminde gelişmesiyle halk konuşma dilinde *d*-dilinin daha üstün olduğu görülür

(Tenişev, 1997; Oruzbayeva, 2004). Bu nedenle Reşidüddîn'in Kırgız boyları hakkında verdiği bilgileri Altay Kırgızları ile ilişkilendirmek mümkündür.

E. Tenişev'in vardığı sonuca göre Büyük Kırgız Devleti döneminde (840-925) Yenisey Kırgızları batıya doğru hareket etmişlerdir. Bu göç sürecinde Altay'daki Kıpçak, Karluk ve Oğuz boyları ile temasa girmişlerdir. Altay boyları ile olan uzun süreli dil etkileşimi süreci ortak Kırgız halk konuşma dilinin oluşmasını sağlamıştır. Günümüzde böyle bir dilin gerçek taşıyıcısı olarak Çin Halk Cumhuriyeti Sincan Uygur Özerk Bölgesi Lobnor Gölü civarında yaşayan halktır diyebiliriz (Tenişev, 1997, s. 18). Bu görüş E. Sevortyan'ın çalışmalarında da tasdik edilmektedir (Sevortyan, 1974, s. 238).

Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Altay ve Yenisey Kırgızlarının Moğol dönemindeki unvanlarına dair yazdığı bilgilerden anlaşıldığı üzere *idi* ve *inal* unvanları hiçbir şekilde aynı anlam taşımadığı açıkça görülmektedir. Bunlar sadece beylik hükümdarların derecesini gösteren farklı unvanlar olabilir. Eğer *inal* terimi "beylik hükümdarı" anlamına geliyorsa *idi* terimi ise soylu menşesi ile üstün olan asilleri temsil etmektedir. Bu nedenle XIII. yüzyılın başlarında Yenisey ve Altay Kırgızlarının bu iki terimin birini "hükümdar" anlamında siyasi unvan ve diğerini "soylu insan" anlamında sosyal unvan olarak farklı şekillerde kullanılması *inal* ve *ace/idi* terimlerinin aynı unvan olduğunu ileri süren araştırmacıların görüşlerinin doğru olmadığını bir kez daha kanıtlar.

3. "Aco" Teriminin Anlamının Moğol Döneminden Sonraki Değişimleri

Moğol döneminde *aco/ace* ve *idi* terimlerinin anlamlarının değişmesinden dolayı günümüzdeki Kırgızların "Ong Kanat" (Sağ Kanat)¹ boy teşkilatının şeceresi ile ilgili çok önemli bir efsane dikkati çeker. Bu efsanede, "Ong Kanat" Kırgız boylarının ataları olarak sayılan *Adigine*, *Tagay* ve *Monguş*'un yanı sıra bu kişilerin ablası diye anılan *Naalı Ece*'den bahsedilir. Bazı bilim adamları bu efsanevi kadın - *Naalı Ece*'yi *Adigine*, *Tagay* ve *Monguş*'un ablası olarak kabul ederler (Karatayev, 2003, s. 115). Fakat meselenin temelini inilecek olursa burada "Naalı Ece" kelimesini şecerecilerin halk etimolojisi yöntemiyle "Naalı Ece" ("Naalı Abla") olarak izaha çalıştıkları bilinmektedir. Tanrı Dağları Kırgızlarının aklında bazı Kırgız boylarının bu kadından türediği efsanesi Kırgız boylarının şecerelerinin hemen hemen hepsinde mevcuttur. Bu efsanedeki "Naalı Ece" isminin Yenisey ve Altay Kırgızlarında siyasi ve sosyal unvan olarak kullanılan *inal* ve *ace* terimlerinin birleştirilen kavram

¹ *Kanat*: Hun İmparatorluğu döneminden 19. yüzyılın sonuna kadar Türk-Moğol halklarında askerî düzene dayalı oluşturulan geleneksel boy teşkilatı. Tarih boyunca Kırgızlarda da boy teşkilatı Ong Kanat ve Sol Kanat olarak teşkil edilmiştir.

olduğunu tahmin etmek mümkündür. Olayların kronolojik ve coğrafi uzaklığı sebebiyle zamanla Tanrı Dağları'nda bu unvanların ilk anlamları unutulmuş ve muhtevasını izah etmek için şecereciler tarafından halk etimolojisi yöntemine dayanarak yeni “Naalı Ece” efsanesinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda *aco/ace* teriminin Eski Çağ “bay” anlamından zamanla “bayan” anlamına dönüşümü Tanrı Dağları Kırgızlarının aile bağlarında “ece” (abla) teriminin muhtevasında daha açık görülmektedir. Buradan yola çıkarak Kırgızların *Ong Kanat* boy teşkilatının şeceresinde önemli yer tutan “Naalı Ece” teriminin *İnal Aco/Ace* yahut *İnal Ata* olarak yorumlamanın daha doğru olacağı düşüncesindeyim ve *Naalı Ece* efsanesinin halk etimolojisinin de bir önem arz etmediği kanaatindeyim. *Ong Kanat* boy teşkilatında yer alan boyların diğer bir atası olarak anılan *Adigine* isminin de Altay Kırgız terimi olan *idi* unvanının değişik şekillerde tezahüründen (*İdige/İdigine/Adigine*) ortaya çıkabileceği ihtimali de büyüktür. Bu bağlamda erkek Kırgız adlarının çoğunun hükümdarların unvanları ile ilgili olduğu dikkate alınırsa (*bek, biy, han* vb.) böyle bir tabirin *idi* kökünden son ek olan *gine* ile birleşerek zaman içerisinde *Adigine* ismini meydana getirmiş olabilir. Örnek olarak Kırgız dilindeki *Cetigen* (Büyükayı takımyıldızı, bunun dışında Kırgızların *Ong Kanat uruklarından* birisinin adıdır) verilebilir. *Ceti*, kelimenin köküdür, *gen* ise son ektir (Türkolog T. Abdiyev ile istişare).

Sonuç

Tanrı Dağları Kırgızlarının etno-siyasi ve sosyal terimlerinde Altay ve Yenisey Kırgızlarının etno-siyasi terimlerinin mevcudiyeti söz konusudur. *İnal* ve *aco/ace* unvanları *Naalı Ece* olarak değişmesi hâlinde *idi* terimi de Kırgız boy teşkilatının *Ong Kanat*'ını oluşturan boyların atalarının birisi *Adigine* olabilir.

Kaynaklar

- Alimov, R. (2016a). Yenisey Kırgızlarının hükümdar unvanı “aco = inal” mıydı?. *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*. Bışkek: KTÜ “Manas”.
- Alimov, R. (2016b). On the Yenisei Kirghiz title *ā-rè*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69(3), 265-283.
- Bartol'd, V. (1963). Kirgizi. *İstoričeskiy oçerk, sobraniye soçineniy. Tom II*. Moskova: İzdatel'stvo “Nauka”.
- Bıçurın, N. (1950). *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v sredney azii v drevniye vremena. Tom I*. Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Butanayev, V., Hudyakov, Yu. (2000). *İstoriya yeniseyskih kirgizov*. Abakan: Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N. F. Katanova.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford Üniversitesi.

- DTS (1969). *Drevnyurkskiy slovar*'. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- Karatayev, O. (2003). *Kırgızdardın etnomadaniy baylanıştarının tarihınan*. Bişkek: Uçkun.
- Kononov, A. (1958). Rodoslovnaya Turkmen. *Soçineniye Abu'l Gazi Hana Hivinskogo*. Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Klyaştorıny, S.G., Savinov, D.G. (2005). *Stepniye Imperii Drevney Yevrazii*. St. Petersburg: Filologičeskiy Fakul'tet SPGU.
- Kızlasov, L.R. (1969). *İstoriya tuvi v sredniye veka*. Moskova: MGU.
- Kızlasov, İ.L. (2011). *Altayistika i arheologiya*. Moskova: MGU.
- Margulan, A. (1953). Vıstupleniye na nauçnoy sessii po etnogenezu kirgizskogo naroda. *Trudı kirgizskoy arheologo-etnografičeskoj ekspeditsii. Tom III*. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- MİKK. (2003). *Materialı po istorii kirgızov i Kirgızstana. Tom 2*. Bişkek: KTÜ "Manas".
- Menges, K.H. (1976). Tyurkskoye *idi* 'gospodin'. Nekotoriye yego refleksi v tyurkskih yazıkah i paraleli v drugih yazıkovih sem'yah. *Turcologica*. Leningrad.
- Mokeyev, A. (2010). *Kırgızı na Altaye i na Tyan Şane*. Bişkek: KTÜ "Manas".
- Oruzbayeva, B.O. (2004). İz istorii kirgizskogo yazıka. *Kırgızskoye yazıkoznaniye. Tom II*. Bişkek: İzdatel'stvo "İlim".
- Raşıd Ad-Din, (1953).- رشيد الدين فضل الله همدانى. جامع التواريخ. تصحيح و تحشیه محمد روشن. مصطفی موسى. جلد. ۱. تهران ۳۷۳۱
- Sevortyan, E. (1974). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov (obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasni)*. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- Suprunenko, G.P. (1970). İz drevnekirgızskoy onomastiki. *Sovetskaya turkologiya. № 3*, 79-8. Bakü: AN SSSR, AN Azerbaydçanskoy SSR. İzdatel'stvo "Kommunist".
- Tenişev, E. (1997). *Drevnekirgızskiy yazık*. Bişkek: İzdatel'stvo "İlim".
- Yahontov, S. (1970). Drevneyşeye upominaniye nazvaniya Kirgiz. *Sovetskaya etnografiya. № 2*, 110-120. Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- Grousset, R. (1991). *The empire of the steppes: a history of Central Asia*. New Jersey.
- Pulleyblank, E.G. (1965). The Chinese name for the Turks. *Journal of the American Oriental Society*, 85 (2), 121-125.
- Taşığıl, A. (2013). *Kök Tengri'nin çocukları (Avrasya bozkırlarında İslam öncesi Türk dönemi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Extended Summary

Preface

After Kyrgyzstan gained independence as a result of the collapse of the Soviet Union in the early 1990s, an active process of searching for the historical roots of the people took place in Kyrgyz society. In this regard, there is a growing interest among intellectuals in the study of the history and culture of the ancient Yenisei Kyrgyz, whose rulers were called *ajo*. As a result, this term is now actively used in mass media of Kyrgyzstan as a synonym for the modern term “*president*”.

Historical background

The state of the Yenisei Kyrgyz originated in the Minusinsk Basin in the VIth century, almost simultaneously with the Ancient Turkic Khaganate in Mongolia. The leaders bore the title *ajo*, which in the ancient Kyrgyz language means “*ruler*” and “*father of the people*.” According to Chinese sources, until the middle of VIIth century, consistently it was under the rule of the Ancient Turkic Kaganate, and then the Telessky Kaganate. After gaining independence, in 647 the rulers of the Kyrgyz state sent ambassadors to the capital of the Tang Empire, and at the beginning of the VIIIth Century, Bars-bek - the Kyrgyz *ajo*, declared himself a kagan after his marriage with the daughter of the supreme ruler of the East Turkic Kaganate. Bars-bek Kagan attempts to vie with the East Turkic Kaganate for domination over Central Asia in 711, but ends with the defeat and his death. After that, the Kyrgyz state falls under the rule of the East Turkic Kaganate, and the Uighur Kaganate in the middle of the VIIIth Century, consequently.

The Yenisei Kyrgyz gradually increases its power by attracting economic and human resources of the neighboring tribes. With the decaying of the Uygur Kaganate, in 820 the *ajo* of the Yenisei Kyrgyz declared independence from the Uighurs, and proclaims himself a Kagan. A war unleashed between two countries ended in 840 with complete destruction of the Uighur Kaganate. Thus, a strong Kyrgyz State emerged within the limits of modern Mongolia and the neighboring countries of Southern Siberia and Central Asia. Shortly after, for unknown reasons, the Kyrgyz kaganate broke up into a number of small principalities that were ruled by the *inals*.

Meanings of the term «Ajo» in historical sources and their scientifically interpretation

A. Margulan, L. R. Kyzlasov, S. E. Yahontov, G. P. Suprunenko, E. V. Sevortyan, K. H. Menges, E. Pulleyblank, Y. S. Hudyaqov, I. L. Kyzlasov, and R. Alimov studied the meaning of this term at different times. Despite this, scientists have not yet come to a common opinion, and sometimes their assumptions are divergent. According to Sinologists S. E. Yakhontov and G. P. Suprunenko, and Turkologist R. Alimov, the term *ajo* is a Chinese transliteration of another political term *inal* in the ancient Kyrgyz. L.R. Kyzlasov and A. Margulan assumed that the term *ajo* comes from the Samoeda term “*assa*”, which means “*father*”, and therefore the ancient Kyrgyz used this title in the meaning of “*father of the people*”. Y.S. Khudyakov believes that the term *ajo* is a Chinese transliteration of the dominant tribe of the Yenisei Kyrgyz *az*

or *ach*. A similar opinion was shared by the Sinologist E. Pulleyblank. I. L. Kyzlasov notes that the opinion of the Sinologists about the identity of the titles of *ajo* and *inal* is groundless, since there is a contradiction with the hierarchical system of the ancient Turkic states, where the term *inal* was never used to designate the supreme ruler of the state, but of the principalities. Based on the authoritative conclusion of K.H. Menges, the ancient Turkic term *ajo* even was later borrowed by the Samoyeds of Southern Siberia to designate “ruler” and “leader of the patriarchal family”. Consequently, the opinion of L.R. Kyzlasov on the borrowing of this term by the ancient Kyrgyz from the Samoyeds is groundless. Opinions of Y.S. Khudyakov and E. Pulleyblank about the origin of the title *ajo* from the name of the tribe *az / ach* also does not have a sense, because in the Chinese source “Sin Tan Shu” the title *ajo* of the supreme ruler of the Kyrgyz was not related to the generic names.

Scholars have been neglecting the ancient Turkic text of the Kultegin’s scripts, which comprise the word “*ezhu*” used in the meaning of “father” and “supreme governor.” According to the historian Rashid ad-Din, at the beginning of the XIIIth Century the principalities of the Altai and Yenisei Kyrgyz were ruled by the *inals*, and the representatives of the aristocratic and noble families were called *idi*. According to K. Menges, the term *idi* is a variant, different in pronunciation, of title *ajo / azhe / ezhu*. Consequently, contrary to the assertion of some scholars, the terms *inal* and *ajo*, both, in the ancient Turkic epoch and in the Mongolian epoch, were completely different in meaning.

Conversions of the terms “Ajo” and “Inal” after the Mongol period

We find a slightly modified form of the terms *ajo* and *inal* in the name of the mythical ancestor of some Kyrgyz tribes of the Right Wing - Naal Eje (Aunt Naal). In terms of chronological discrepancy and geographical remoteness of events, experts of the Kyrgyz genealogies, explained the terms *inal* and *ajo* referring to the folk etymology character - Naal Eje. Therefore, I tend to interpret the name of this genealogical character as a transformation of the titles of the ancient Yenisei and Altai Kyrgyz *inal* and *ajo*. Similarly, it can be assumed that the name of one of the tribal unit of the Kyrgyz Adigine is a somewhat modified form of the ancient title of the Altai Kyrgyz *idi* (*Idi / Idige / Idigine / Adigine*).

Conclusion

Thus, it can be concluded that there are several transformed versions of the Yenisei and Altai Kyrgyz political and social titles in the genealogical nomenclature of the Modern Kyrgyz. If in ancient titles *inal* and *ajo* turned into Naal Eje in the genealogy of the Modern Kyrgyz, with time the term *idi* is modified into Adigine.

